

University of Groningen

Over de identiteit van de hedendaagse orthopedagogiek

Knorth, Erik J.

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Final author's version (accepted by publisher, after peer review)

Publication date:

2017

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Knorth, E. J. (2017). *Over de identiteit van de hedendaagse orthopedagogiek*. 1-11. Paper gepresenteerd op Symposium 'De integratieve handelingsorthopedagogiek revisited', Gent, Belgium.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Over de identiteit van de hedendaagse orthopedagogiek¹

Erik J. Knorth

1. Inleiding

Geachte aanwezigen, beste familie, vrienden en collega's van Eric Broekaert,

Het is voor mij een grote eer om bij deze her-denking van het werk en de persoon van de, ook door mij zo geliefde prof. Broekaert een woordje te mogen spreken. Het is nu ruim een jaar geleden dat ik Eric vlak voor zijn overlijden nog ontmoette. We namen beiden deel aan het tweejaarlijks congres van de *European Scientific Association on Residential and Family Care for children and adolescents* – afgekort: EUSARF – deze keer in het Spaanse Oviedo. We zaten – niet toevallig – naast elkaar tijdens de vergadering van de EUSARF-board; een gezelschap waarin Eric vanaf het begin van het ontstaan van EUSARF in 1989 als secretaris-penningmeester een zéér gewaardeerde rol speelde. Het viel mij op dat hij sterk vermagerd was en dat hij uitzonderlijk goed gekleed en gesoigneerd was; strak in het pak, mooi overhemd en stropdas, en zijn prachtige bakkebaarden volop krullend maar rechtlijnig afgetopt van onderen. Ik had 'm wel eens anders gezien. We spraken o.a. over het verscheiden van zijn moeder enkele maanden daarvoor; iets dat hem heel zwaar was gevallen en hem nog steeds erg bezighield. Na de board-meeting, mijn laatste en - zoals we nu weten - ook zijn laatste, dronken we samen een glas op weg naar het gala-diner. Het was de finale keer dat ik hem ontmoette.

Het bericht dat Eric was komen te overlijden een week later tijdens een conferentie in Italië sloeg bij mij en bij mijn Groningse collega's in als een bom. Onbegrijpelijk dat iemand bij wie het altijd een feest was om hem te ontmoeten, als collega en als mens, niet langer in ons midden was. Ik heb, vooral de laatste jaren, regelmatig contact gehad met Eric. Hij trad met veel wijsheid op in promotiecommissies in Groningen. Ik mocht als lid van de onderzoeksvisitatiecommissie in 2014 mijn licht laten schijnen over het werk van de Gentse Vakgroep Orthopedagogiek en was zo blij voor de hele afdeling, maar toch ook wel voor Eric in het bijzonder, dat ons oordeel zo positief was. De contacten in het kader van EUSARF noemde ik al. Wat niet iedereen weet, zo vermoed ik, is dat het logo van deze organisatie door Eric's vrouw en levenspartner Katy (Kathleen) is ontworpen. Hier ziet u het uitvergroot. Wie

¹ Lezing tijdens het Symposium 'De integratieve handelingsorthopedagogiek revisited': Herdenking Prof. dr. Eric Broekaert (1951-2016). 10 oktober 2017, Gent, België.

goed kijkt ziet een aantal ‘E’s, symbool voor de landen die destijds de Europese Gemeenschap (EG) vormden. Het logo is inmiddels gemoderniseerd, iets waar ik minder blij van wordt. Laten we maar zeggen: smaken verschillen.

Als ik niet oppas praat ik de hele tijd die mij is toegemeten over Eric Broekaert. Dat zou overigens geen moeite kosten. Toch zal ik dat niet doen. Mij is gevraagd iets te zeggen over de identiteit van de hedendaagse orthopedagogiek, met daarbij natuurlijk ook de vraag hoe de *Integratieve Handelingsorthopedagogiek* zoals collega Broekaert die voor ogen stond, daarin een plaats heeft.

2. Ontwikkelingen

2.1 Opvoedingsdeskundige ‘par excellence’ in interdisciplinair verband

Opmerkelijk is dat de vraag naar de identiteit van de orthopedagogiek in de voorbije jaren bij herhaling is gesteld en van een antwoord voorzien.² Een mooi overzicht, met verwijzingen naar de Europese roots van de orthopedagogiek in de twee voorliggende eeuwen, gaf de Leuvense hoogleraar Swinnen - nu ruim 30 jaar geleden - in zijn boek, getiteld *Over de identiteit van de orthopedagogiek* (Swinnen, 1985). Swinnen concludeerde dat het werkteerrein van de orthopedagoog bestaat uit “... de hulpverlening aan opvoeders (soms ook direct aan het kind), daar waar er een behoefte bestaat aan een *specifieke* opvoeding (...) die zonder de hulp van orthopedagogische deskundigen (in samenwerking met deskundigen uit andere disciplines) niet tot stand kan worden gebracht” (p. 44-45, curs. EJK). Swinnen typeert de orthopedagoog met andere woorden als een specialistische *opvoedingsdeskundige* binnen een professioneel netwerk van (aangrenzende) beroepsbeoefenaren zoals bijv. de maatschappelijk werker, de groepsopvoeder, de remedial teacher, de medicus of de psycholoog (zie ook p. 39).

Recent wees Pijnenburg (2015, p. 171-172) erop dat er iets paradoxaals schuilt in de typering van orthopedagogiek “... als een discipline die de(ze) ontmoeting (met andere disciplines, EJK) *nodig heeft* om haar ambitie van een effectieve handelingswetenschap te kunnen waarmaken.” Hij spreekt – in navolging van Van Strien (1986) – van een *integratieve discipline* die zich enerzijds richt op kennisontwikkeling over haar ‘eigen’ object – de

² Zie bijv. Baartman (1999), De Ruyter (1974), Dumont (1969), Goudena et al. (2014), Knot-Dickscheit et al. (2015), Koops (1984), Nakken (1999), Pijnenburg (2015), Rispen (1999), Ruijsenaars et al. (2014), Swinnen (1985), Van Yperen en Metselaar (2015).

betekenis van contextfactoren (bv. in gezin of op school) voor het ontstaan, het beloop en de beïnvloeding van opvoedproblemen [ik kom daar later op terug] –, terwijl anderzijds steeds de verbinding wordt gezocht – Van Strien noemt dat ‘systematische samenwerking’ – met aanpalende disciplines waardoor het ‘eigene’ van het orthopedagogisch perspectief minder duidelijk zou kunnen worden (vooral t.o.v. een discipline als de psychologie - vgl. ook de opvattingen van Koops (1984) hierover).

2.2 Van kind naar situatie en weer terug

Met zijn typering van de orthopedagogiek als een discipline die zich richt op de (effectieve) ondersteuning van en hulpverlening aan opvoeders sluit Swinnen aan bij wat Baartman in het in 1999 verschenen boek, *Het perspectief van de orthopedagoog*, aanduidt als een verandering van paradigma, inhoudende dat het in de orthopedagogiek vanaf midden jaren '70 niet langer gaat om het ‘afwijkende’ kind – het traditionele ‘object’ van studie – maar om stagnaties in het opvoeden. Hiermee samenhangend verschoof de oriëntatie op de vraag wat het kind mankeert naar wat het kind nodig heeft. Baartman verbindt aan deze perspectiefveranderingen de namen van zijn beide leermeesters De Ruyter en Kok.

Nog een stap verder ging de Leidse hoogleraar Ter Horst (1980), die met de introductie van het begrip ‘problematische opvoedingssituatie’ (POS) niet alleen de opvoeder-kind relatie, maar ook de bredere context van gezin en samenleving tot object van orthopedagogisch handelen en onderzoek verklaarde (ook wel aangeduid als ‘ecologische wending’³). Hij definieerde de problematische opvoedingssituatie als “....de door de betrokkenen als nagenoeg perspectiefloos ervaren opvoedingssituatie, waarin men er zonder deskundige hulp van buiten af niet in slaagt het geheel zodanig te veranderen dat het weer perspectief biedend wordt...” (p. 101).

Na de aanvankelijke positieve receptie van Ter Horst’s gedachtengoed – ook hier in Vlaanderen – was het zijn opvolger in Leiden, prof. Rispens, die de kat de bel aanbod, en het POS-concept ter discussie stelde als aanduiding voor het object van onderzoek en praktijkbeoefening. Zijn belangrijkste bedenking is dat de term ‘situatie’ geen stopregel kent als het erom gaat een domein van onderzoek af te grenzen; er is immers niets dat niet op een of andere wijze pedagogisch relevant is (Rispens, 1989, p. 424); de omschrijving van het studieobject verliest hierdoor sterk aan concreetheid en specificiteit. Er zijn ook andere

³ In deze wending past ook goed de oratie van Jan van der Ploeg bij zijn aantreden als hoogleraar Orthopedagogiek aan de Rijksuniversiteit Leiden in 1983.

bedenkingen. Zo moet er sprake zijn van ‘nagenoeg perspectiefloosheid’ bij de betrokkenen wil men volgens Ter Horst van een POS mogen spreken. Rispens betoogt dat hierdoor veel werk van orthopedagogen buiten de omschrijving van het vakgebied komt te liggen, want zij opereren niet uitsluitend in (vrijwel) uitzichtsloze situaties. Ook internationaal mist de orthopedagogiek aansluiting door zich te afficheren met het POS-concept. Dit alles brengt Rispens ertoe te pleiten voor een omschrijving van het vakgebied waarin “opvoedings-, ontwikkelings- en schoolproblemen *bij kinderen en jeugdigen...*” (Rispens, 1990, p. 51) (weer) centraal staan. Het voert te ver alle reacties op Rispens’ stellingname hier te bespreken. Interessant in dit verband is wel de volgende constatering van Goudena, De Groot en Janssens (2014) 25 jaar later – dus recent – in hun (Voorwoord bij) *Orthopedagogiek: State of the art* : “De vraag wat het object van de orthopedagogiek is, werd enige tijd geleden langdurig gedomineerd door een discussie rond het begrip ‘problematische opvoedingssituatie’ (POS). Wanneer wij de verschillende bijdragen aan dit boek nader bezien, dan kunnen we constateren dat het POS-begrip geen centrale rol meer speelt. Er heeft een verfijning, in de zin van classificatie en operationalisering, van de aanduiding van problematiek van kind en jeugdige plaatsgevonden, waarbij de *opvoedingscontext* als een noodzakelijk invalshoek wordt gehanteerd.” (p. 9, curs. EJK).

2.3 Zorgen over het voortbestaan van Orthopedagogiek

De toon van Goudena en collega’s ten aanzien van de status van en vooruitzichten voor de orthopedagogiek is positief – en datzelfde geldt voor andere overzichtswerken zoals *Orthopedagogiek: Ontwikkelingen, theorieën en modellen* uit 2012 (Ruijsenaars et al., 2012) en *Orthopedagogiek maakt verschil* uit 2015 (Knot-Dickscheit et al., 2015). Dit is nogal een verschil met de bundel waar ik eerder aan refereerde, *Het perspectief van de orthopedagoog*, uit 1999. Hierin maken met name Han Nakken en (opnieuw) Jan Rispens zich grote zorgen over het voortbestaan van de orthopedagogiek als wetenschappelijke discipline.

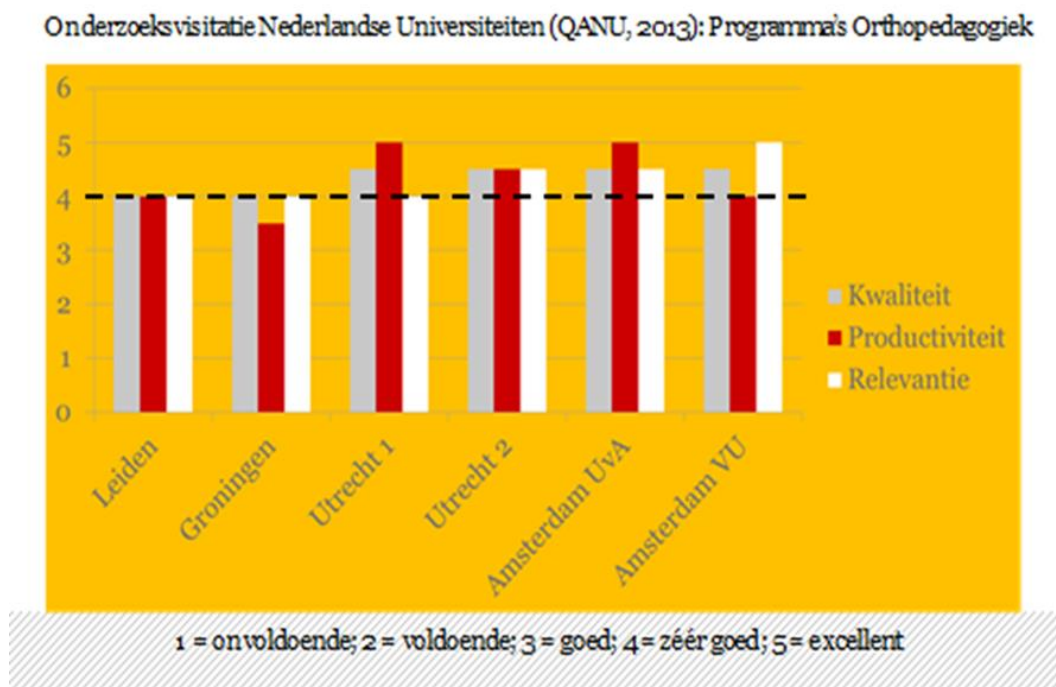
Nakken (1999) ziet bedreigingen voor zowel de wetenschapsbeoefening als de beroepsuitoefening. Ik beperk me tot het eerste. Zijn vrees is dat onder invloed van de oprukkende internationalisering het steeds lastiger zal worden voor orthopedagogen hun bevindingen – die volgens Nakken vaak betrekking hebben op hulp bij (opvoedings)problemen in de lokale werkelijkheid – gepubliceerd te krijgen. Ook is hij niet optimistisch over de kansen van orthopedagogen, vooral in de competitie met onderwijskundigen en ontwikkelingspsychologen, om subsidies te ontvangen van fondsen

voor fundamenteel gedragswetenschappelijk onderzoek (zoals in Nederland PROO en NWO/ZonMw).

Rispens (1999) betoogt dat het in de orthopedagogiek ontbreekt aan een *paradigma* dat sturend werkt ten aanzien van onderzoek en kennisaccumulatie: “... er zijn (...) geen richtinggevende theorieën en modellen ontwikkeld die eenheid scheppen en waarbinnen grote delen van het onderzoek zijn te situeren” (p. 48.). Op deelterreinen, zoals het onderzoek naar dyslexie en gehechtheidproblemen, zien we volgens Rispens positieve uitzonderingen, maar hij aarzelt, alles overziende, niet om te spreken van – ik citeer – “een tamelijk deplorabele staat van het orthopedagogisch onderzoek” (p. 49). Hij wijdt dat aan de praktische pretentie, de bedoeling bij te dragen aan verbetering van de praktijk van de hulpverlening. En dat combineert niet altijd even soepel met de eisen van de empirische wetenschapsbeoefening.

2.4 Actuele visitatiegegevens: dat kon ja minder... (Groningen voor: top!)

Hebben onze gewaardeerde collega's gelijk gekregen? Eerst Nakken en zijn vrees voor internationale onzichtbaarheid. In onderstaande grafiek ziet u de bevindingen van de laatste Onderzoeksvisitatie, gerapporteerd in 2013, betreffende het orthopedagogisch onderzoek aan de Nederlandse universiteiten.

Ik teken hierbij aan dat de Radboud Universiteit in Nijmegen niet meedeelde en dat de Afdeling Orthopedagogiek aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam nog te kort bestond voor een

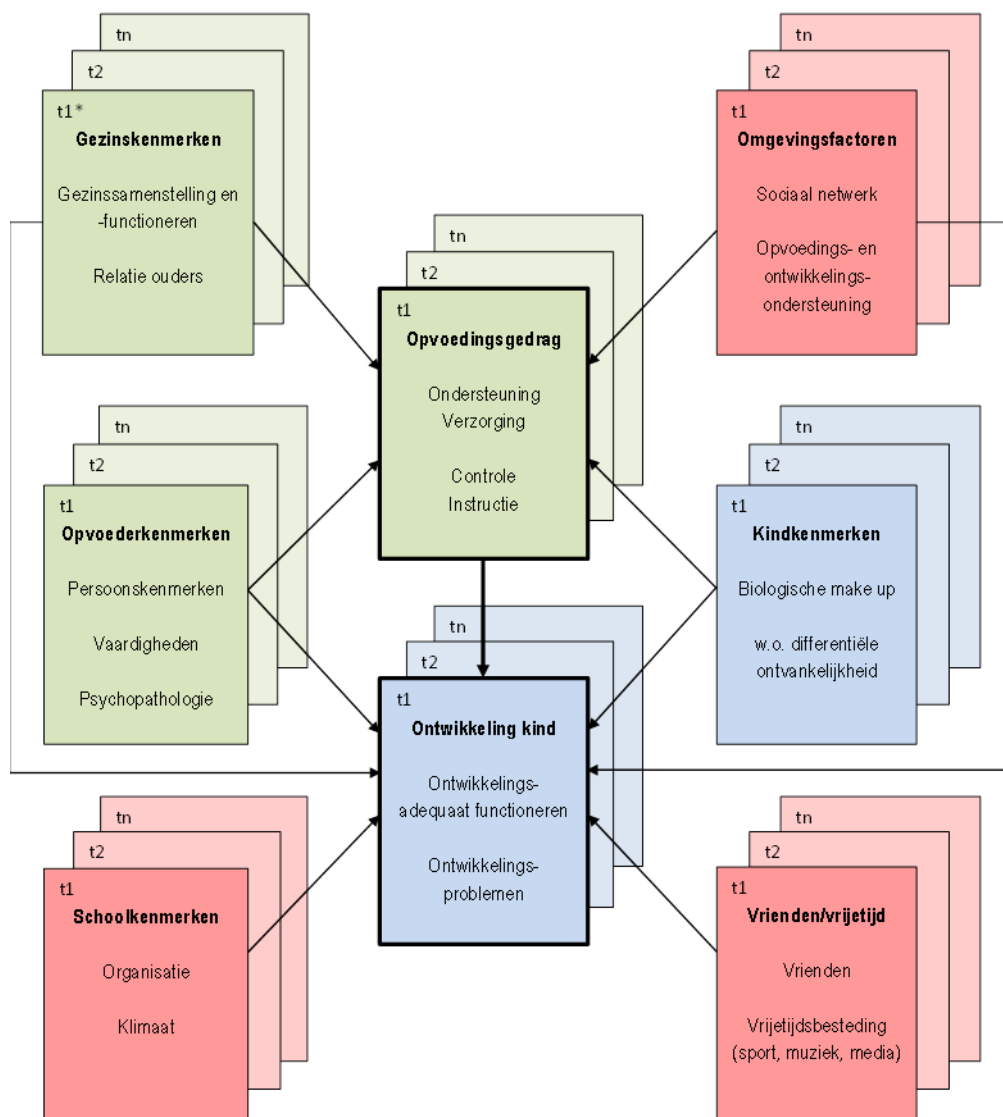
zinnvolle visitatie. De resultaten zijn niet mis te verstaan; over de hele linie scoort het orthopedagogisch onderzoek - vanuit een internationaal perspectief gezien - zéér goed tot excellent; met één uitzondering liggen alle prestatie-indicatoren op een niveau van 4 (zéér goed) of hoger. Ik heb voor de universiteiten in Vlaanderen geen vergelijkbare gegevens kunnen vinden. Mijn eigen berekeningen van destijds (drie jaar geleden) als lid van de onderzoeksvisitatiecommissie voor de Gentse Vakgroep Orthopedagogiek brachten mij tot de conclusie dat Gent op een vergelijkbaar niveau acteert als de Nederlandse academische orthopedagogiek. Dat wordt verder bevestigd door het substantieel aantal zgn. A1-publicaties van de Vakgroep. Ik keek op de website naar de jaren 2013 t/m 2016 en constateer een gemiddelde van bijna 20 toppublicaties per jaar, waarbij overigens in meer dan eenderde van de gevallen Eric Broekaert als eerste of co-auteur betrokken was.

2.5 Een orthopedagogisch paradigma?

Dan Rispons en de lage dunk die hij had van het orthopedagogisch onderzoek. Kijkend naar de (zojuist getoonde) grafiek is er in de jaren na zijn alarm het nodige ten positieve veranderd.

Maar hoe staat het met de kwestie van een orthopedagogisch paradigma? Opmerkelijk is dat Rispons in de bijdrage waarin hij fulmineert tegen het ontbreken hiervan met een voorstel komt voor een paradigma, dat de orthopedagogiek naar zijn oordeel goed 'past': het *hulpverleningsparadigma*. Kenmerkend is (1) dat het onderzoeksprogramma betrekking heeft op kinderen; (2) dat het onderzoek gericht is op de bijdrage van *context-factoren* (zoals gezin, buurt, school, samenleving) aan het ontstaan en beloop van probleemgedrag bij kinderen; en (3) dat de resulterende kennis wordt benut bij (ontwerp en evaluatie van) orthopedagogische interventies (Rispons, 1999, p. 56). In iets andere bewoordingen opteren ook Goudena, De Groot en Janssens (2014) alsook Pijnenburg (2015) voor deze nadruk op context-onderzoek. Dit zette mij ertoe aan een (grafisch) model te ontwerpen (Knorth, 2016), waarbij ik ook dankbaar gebruik maakte van eerder werk van Utrechtse collega's (zie Deković et al., 1996). Het model vormt een goede weergave van het hier bedoelde paradigma. U ziet het op de dia.⁴ Ter toelichting het volgende.

⁴ Het weergegeven model is voor een belangrijk deel gebaseerd op in de internationale literatuur veelvuldig gerefereerde en 'duurzaam' gebleken modellen die aangeven waardoor de ontwikkeling van kinderen wordt beïnvloed, zoals het ecologisch model van Bronfenbrenner (1979), het procesmodel van opvoedingsdeterminanten van Belsky (1984), en het transactionele model van Sameroff (1975, 2009; zie ook Colpin, 1999; Gerris, 1999). Ook is er verwantschap met het levensloopmodel zoals beschreven door Riksen-Walraven (1989) en het sociaal-ecologisch ontwikkelingsmodel zoals uitgewerkt door Van der Ploeg en Scholte (1990), dit laatste ook wel aangeduid als het meervoudig risicomodel (Van der Ploeg, 1997).

Figuur: Transactioneel model van opvoeding en ontwikkeling

Centraal in het model staat het opvoedingsgedrag van de (vervangende) ouders en het functioneren van de jeugdige. Opvoedingsgedrag is “....het gedrag dat de primaire verzorgers (ouders) in de dagelijkse omgang met hun kind vertonen en dat expliciet gericht is op het kind” (Deković et al., 1996, p. 7). Dit opvoedingsgedrag is ingebed in een groter geheel van factoren die *alle* van betekenis zijn voor de ontwikkeling en het psychosociaal (dis)functioneren van het kind. De figuur bevat, naast kindgerelateerde kenmerken (blauw), twee typen omgevingsfactoren: binnen-gezinsfactoren (groen) en buiten-gezinsfactoren (rood). Opvoedingsgedrag maakt deel uit van de binnen-gezinsfactoren. Binnen- en buiten-

gezinsfactoren kunnen tezamen opgevat worden als de opvoedingssituatie waarin een kind of jongere verkeert.

Wanneer u zich afvraagt waar nu in dit model de orthopedagoog, c.q. zijn of haar interveniërend handelen is terug te vinden, wijs ik op de rechterbovenhoek, waar in het blok ‘omgevingsfactoren’ de aanduiding is te vinden: *opvoedings- en ontwikkelingsondersteuning*. Dat is wat de orthopedagoog doet. Daarvandaan ziet u twee hoofdpijlen lopen – zij staan voor beïnvloedend handelen – naar opvoedingsgedrag en functioneren kind. Wanneer de orthopedagoog van oordeel is dat kind en opvoeders er baat bij (kunnen) hebben wanneer ook het gezin als geheel in de interventie wordt betrokken, zien we het volgende beeld. Iets soortgelijks geldt wanneer ook de schoolsituatie onderdeel dient te zijn van een interventieplan. Het model beoogt niet alleen de opvoedingssituatie met al haar determinanten te representeren, maar kan ook behulpzaam zijn om het ingrijpen in de opvoedingssituatie te modelleren. Daarbij is bovendien een *tijdsdimensie* aangegeven, implicerende dat er in de tijd gezien sprake is van een dynamisch samenstel van op elkaar inwerkende factoren. Daardoor spreken we ook wel van een *transactioneel model* van ontwikkeling en opvoeding (Knorth, 2016).

Wordt het model gebruikt? Vormt dit het paradigmatisch frame waarop het actuele orthopedagogisch onderzoek is gebaseerd? Mijn antwoord is niet meteen ‘ja’. In feite zouden we een intensieve studie moeten maken van alle huidige onderzoeksprogramma’s aan de Nederlandse en Vlaamse universiteiten om de vraag te beantwoorden. Daarvoor ontbrak mij de tijd. Wel denk ik dat delen van het frame wel degelijk ten grondslag liggen aan actueel onderzoek. Zo is bekend dat er in Nederland heel wat studie wordt gemaakt van de impact van interventieprogramma’s op het gedrag en welbevinden van kinderen, opvoeders en gezinnen in opvoedingsnood; dit kan als volgt in het model worden afgebeeld. Een slankere versie van het model vormde overigens de basis voor een groot onderzoek in de jaren ’90 naar de opvoeding van kinderen in mijn land (Rispen, Hermanns, & Meeus, 1996).

3. De integratieve handelingsorthopedagogiek

Hoe nu staat in dit geheel de integratieve handelingsorthopedagogiek zoals Eric Broekaert die voorzag? Wanneer ik focus op de kern van zijn voorstel, dan zie ik de volgende vier uitgangspunten (in mijn woorden):

- Opvoeding, ook specifieke opvoeding (cf. Swinnen, 1985), bestaat uit een samengaan van deel (bv. opvallend gedrag van een kind) en geheel (totale opvoedingssituatie). De boodschap luidt: zie het deel steeds in de context van het geheel.
- Opvoeding houdt rekening met of is ingebed in een permanente dynamiek die eigen is aan het menselijk leven; dit betekent de noodzaak steeds flexibel in te spelen op wat zich aan opvoedingsvragen voordoet.
- Opvoeding betekent opvoedend handelen, acteren, actie, verbaal en non-verbaal optreden door opvoeders, gebaseerd op intuïtie, ervaring en analyse – het laatste des te gewichtiger bij problemen in de opvoeding.
- Opvoeding betekent een integrale gerichtheid op ontwikkeling en verbetering van de staat van kind en opvoeders, binnen een waardengeladen omgeving, en met aandacht voor hun (gevoelsmatig) beleven, denken en handelen.

In een meer concrete uitwerking van deze principes wijst Broekaert voor de geïnstitutionaliseerde vormen van ondersteuning en hulpverlening op het belang van een flexibele organisatie, op de noodzaak van transparante handelingsplanning, en op het ondergeschikt maken van specifieke interventiemethoden aan de meer globale pedagogische situatie waarin kind en opvoeders verkeren.

Wat betreft wetenschappelijk onderzoek breekt Broekaert een lans voor kwalitatieve benaderingen, waarin de betekenis van problemen in de opvoeding vanuit het perspectief van de eerstbetrokkenen kan worden opgetekend en vergeleken. Mijn Groningse collega prof. Grietens hield in zijn oratie in 2011 eenzelfde pleidooi (Grietens, 2011), toegespitst op de situatie van kinderen in de pleegzorg.

4. Tot besluit

Ik rond af met de conclusie dat de academische orthopedagogiek een bloeiende tak van sport is binnen de gedrags- en maatschappijwetenschappen. Ze is gericht op een maatschappelijk en wetenschappelijk uiterst belangwekkende thematiek – hulp bij opvoedingsproblemen – ; ze is zich bewust van de mogelijkheid tot paradigmatische evolutie en precisering, ze is nationaal en internationaal goed zichtbaar, en ze laat zich aansporen om een kwantitatieve, empirische benadering te combineren met een kwalitatieve methodologie – niet in het minst om de erfenis van een erudiet collega, prof. Eric Broekaert, blijvend te eren.

Ik dank u voor uw aandacht.

Literatuur

- Baartman, H. (1999). Ontwikkelingen in orthopedagogische visies op opvallende kinderen. In H. Baartman, A. van der Ley, & J. Stolk (red.), *Het perspectief van de orthopedagoog* (pp. 3-28). Houten / Diegem: Bohn Stafleu van Loghum.
- Broekaert, E. (1988). *Integratieve handelingsorthopedagogiek*. Leuven / Amersfoort: Acco.
- Broekaert, E. (2009, 2013). *Naar een integratieve handelingsorthopedagogiek*. Antwerpen / Apeldoorn: Garant.
- Deković, M., Groenendaal, J. H. A., Noom, M. J., & Gerrits, L. A. W. (1996). Theoretisch kader en opzet van het onderzoek. In J. Rispens, J. M. A. Hermanns, & W. H. J. Meeus (red.), *Opvoeden in Nederland* (pp. 6-27). Assen: Van Gorcum.
- De Ruyter, P. A. (1974). *Het gezin in opvoedingsnood*. Nijkerk: Callenbach (oratie).
- Dumont, J. J. (1969). De identiteit van de orthopedagogiek. *Mededelingenblad NVO*, 5(3), 42-45.
- Goudena, P., De Groot, R., & Janssens, J. (red.) (2014). *Orthopedagogiek: State of the art*. Antwerpen / Apeldoorn: Garant.
- Grietens, H. (2011). *Kleine stemmen, grote verhalen? Over pleegkinderen in orthopedagogisch onderzoek*. Antwerpen / Apeldoorn: Garant (oratie).
- Knorth, E. J. (2016). Ontwikkeling door opvoeding: inzicht en uitzicht. In W. Staal, J. Vorstman, & R. J. van der Gaag (red.), *Leerboek ontwikkelingsstoornissen in de levensloop: Een integrale medische en psychologische benadering* (pp. 119-136). Utrecht: De Tijdstroom.
- Knot-Dickscheit, J., et al. (red.) (2015). *Orthopedagogiek maakt verschil – Profiel en toekomst van een discipline in beweging*. Leuven / Den Haag: Acco.
- Koops, W. (1984). Over het normatieve en empirisch-analytische karakter van de orthopedagogiek en ontwikkelingspsychologie. *Tijdschrift voor Orthopedagogiek*, 23, 447-457.
- Nakken, H. (1999). Orthopedagogen in de mist, of de vraag naar de identiteit van de orthopedagogiek. In H. Baartman, A. van der Leij, & J. Stolk (red.), *Het perspectief van de orthopedagoog* (pp. 29-40). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Pijnenburg, H. (2015). Orthopedagogiek: een paradoxale discipline. In J. Knot-Dickscheit et al. (red.), *Orthopedagogiek maakt verschil – Profiel en toekomst van een discipline in beweging* (pp. 169-181). Leuven / Den Haag: Acco.
- Rispens, J. (1999). Dromen over dienstbaar inzicht. Over de theoretische fundering van hedendaags orthopedagogisch onderzoek. In H. Baartman, A. van der Leij, & J. Stolk (red.), *Het perspectief van de orthopedagoog* (pp. 43-57). Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Rispens, J., Hermanns, J. M. A., & Meeus, W. H. J. (Red.) (1996). *Opvoeden in Nederland*. Assen: Van Gorcum.
- Ruijsenaars, A. J. J. M., Den Daas, H. M., Janssen, H. J. M., Lunenburg, C. B., & Speelman-Komen, H. M. (2014). Orthopedagogiek, dynamiek en unieke patronen. In E. J. Knorth et al. (red.), *De ontwikkeling van kinderen met problemen: gewoon anders* (pp. 17-27). Antwerpen / Apeldoorn: Garant (tweede druk).
- Swinnen, K. (1985). *Over de identiteit van de orthopedagogiek*. Leuven/Amersfoort: Acco (tweede, herziene druk).
- Van der Ploeg, J. D. (1983). *De omgeving in (ortho)pedagogisch perspectief*. Alphen aan den Rijn: Samsom (oratie).
- Van Strien, P. J. (1986). *Praktijk als wetenschap: Methodologie van het sociaal-wetenschappelijk handelen*. Assen: Van Gorcum.

Van Yperen, T., & Metselaar, J. (2015). De nieuwe orthopedagoog: 'change agent' en 'scientist-practitioner'. In J. Knot-Dickscheit et al. (red.), *Orthopedagogiek maakt verschil – Profiel en toekomst van een discipline in beweging* (pp. 215-225). Leuven / Den Haag: Acco.